

УДК 930.85

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.02

Yaroslav Seko

PhD (History), Associate Professor,
Department of the World History and Religious Study,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
sekoyar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0927-0958>

Ярослав Секо

Кандидат історичних наук, доцент,
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

ЧИННИКИ ДОМІНУВАННЯ ЗАХОДУ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДИСКУСІЯХ

Анотація. Метою дослідження є аналіз сучасних праць західних дослідників, у яких вивчаються чинники домінування Заходу. Проаналізовано географічні, культурні та інституційні чинники, які окреслювали перевагу Заходу на різних етапах історії.

Ключові слова: Захід, Схід, Промислова революція, інститути, велике розходження.

FACTORS OF DOMINANCE OF THE EVENT IN MODERN SCIENTIFIC DISCUSSIONS

Summary. The aim of the study is to analyze the contemporary works of Western researchers, which study the factors of Western dominance. Geographical, cultural and institutional factors that outlined the West's superiority at different stages of history are analyzed.

Keywords: West, East, Industrial Revolution, institutions, big difference.

Постановка проблеми. Питання про домінування Заходу це не про перегони. Це спроба зрозуміти шляхи формування сучасного глобального світу, пізнати його ДНК, а отже, пояснити чому саме західна модель розвитку, при існуванні певних альтернатив (вони охоплюються здебільшого поняттям Схід), стала визначальною для сучасності?

Ця проблема, яка інтерпретується в поняттях панування, домінування чи то лідерства давно вийшла за межі інтелектуальних суперечок та історіософських дискусій. Вона стала елементом ідентичності Заходу, неодмінним атрибутом його концептуалізації. Можна пригадати часто цитовану думку Едварда Саїда: “Схід не тільки сусідить з Європою; саме там були розташовані найдавніші, найбільші і найбагатші європейські колонії, він також джерело її цивілізації та мов, її культурний суперник, він є для неї найзмістовнішим образом Іншого, до якого найчастіше звертаються. Крім того, Схід допоміг визначити Європу (або Захід) як свій контрастний образ, контрастну ідею, особистість, контрастний досвід... Схід – інтегральна складова європейської *матеріальної* цивілізації та культури” (Саїд, 2001: 11).

При цьому чинники домінування Заходу змінювалися. У XVIII–XIX ст. кожен із них сприймався данністю й осмислювався в контексті переваги військової доблесті, моральних чеснот, релігії, і, навіть, біології. Расова теорія, для прикладу, доволі зручно закріплювала перевагу “білої людини” та взятий на себе цивілізаційний тягар. У будь-якому разі констатувався успіх Європи. При цьому увага зосереджувалася на причинах та внутрішніх передумовах: успіхах індустрії й капіталізму, імперіалізмі, інноваціях у науці й технологіях тощо. Із перспективи Лондона, Парижа, Берліна чи Нью-Йорка досліджувалося питання як Захід став центром світу. І такий фокус задовольняв, а мислення в категоріях прогресу залишало осторонь все неконкурентне, маргінальне, відстале.

Слабкість всесвітньо-історичного підходу стала очевидною з огляду на скорочення дистанції між Заходом і іншими регіонами, та перспективою втрати

лідерства. Пояснення в межах причинно-наслідкових зв'язків більше не задовольняло. “Сутінки Заходу” спробували осмислити через призму цивілізаційного підходу. У популярних інтерпретаціях першої половини ХХ ст. наголошувалося на відмінностях, що метафорично відображено в думці Р. Кіплінга “Захід то є Захід, а Схід є Схід, і з місць вони не зійдуть, аж доки Небо і Земля не стануть на Страшний Господній суд”. Кожна цивілізація мислилася закритою органічною одиницею, цикли якої підпорядковані біологічним законам народження, розвитку й згасання. Дошукуючись внутрішнього сенсу притаманного цивілізаціям, акцент робився на їх специфічності та відмінностях з іншими. Логічно припустити, що йдучи від початку до кінця своїм шляхом, цивілізації не здатні конкурувати, мова може йти про перманентні зіткнення.

Утім, траєкторії світового розвитку ХХ ст. легко спростували і такі пояснення. А детальні дослідження в межах постколоніальних студій вказали на нові факти: Схід постав значно розвиненішим за Захід. Відмова від європоцентричності (заходоцентричності), дозволила побачити в країнах Сходу альтернативні центри світового розвитку, а отже, звернути увагу на інші складові питання про перевагу Заходу: чим пояснити слабкість його конкурентів? чому відомі переваги Сходу в період Середньовіччя не дозволили йому відіграти вирішальну роль у становленні сучасного світу?

Однією з великих теорій другої половини ХХ ст., яка спробувала обґрунтувати перевагу Заходу стала модернізаційна. У ній успіх Заходу пояснювався першістю переходу до сучасності та тривалішим перебуванням Сходу на стадії традиційних суспільств. Очевидною слабкістю цієї теорії стала сильна прив'язка до економіки й потенційна підміна причин переходу його наслідками. І це не випадково, адже в своїх засновках модернізаційна теорія розглядалася радше контраргументом впливовому марксистському поясненню нерівномірностей світового розвитку.

Післявоєнна ситуація в світі на перший план вивела ідеологічне протистояння капіталізму й комунізму. Це на певний час ослабило інтерес до протистояння Заходу і Сходу в наукових колах. Винятком стала хіба-що праця американського історика Вільяма Мак-Ніла “Піднесення Заходу” (1963). У ній дослідник на значному історичному матеріалі продемонстрував як контакти з чужоземцями, що володіють новими, невідомими знаннями та навичками сприяють переміщенням цивілізаційних центрів. Демонструючи сусідам свої привабливі новачки, цивілізації поставали своєрідними подразниками. Реагуючи на них, менш розвинені народи отримували потужний імпульс для власного розвитку і навіть часто переважали своїх учителів. Відтворивши історію людства з IV тис. до н. е., Мак-Ніл показав як “Європа стала Заходом”. Це був довготривалий процес зміщення географічного центру світової гегемонії з Середнього Сходу. Така собі естафета людства, в якій Китаю після 1000 р., а Європі після 1500 р. діставалися жовті майки лідера (Мак-Ніл, 2011: 34, 765).

Мак-Ніл писав про рівновагу між Європою і Китаєм до 1700 р., яка лише в наступні півтора століття перетворилася на матеріальне панування. Європейцям вдалося скористатися трьома “могутніми талісманами”: глибоко вкоріненим забіяцтвом й нерозсудливою хоробрістю, складною військовою технологією, та пристосованістю до багатьох видів хвороб, аби вийти на високий щабель розвитку. Поява суверенних світських держав та їх підтримка різноманітності, свободи підприємництва, торгівлі й раціоналізації сприяли перевазі над консервативним Китаєм (Мак-Ніл, 2011: 670, 680, 752). Експансія європейських держав значною мірою порушила внутрішню логіку розвитку Китаю, який попри успіхи у “одному з найвеличніших” для себе ХVIII ст., виявився неконкурентним при прямому зіткненні з європейцями. У той час коли китайська тема стала

помітним явищем інтелектуального життя європейських просвітителів, китайці, зі свого боку, свідомо відгороджували себе від європейських набутків (Мак-Ніл, 2011: 826, 829). Вони не скористалися запозиченнями, тому, за логікою Мак-Ніла, програли.

У 1980-х рр. у науковій літературі з'явилися нові терміни для опису перевагу Заходу: Європейське диво та Велике розходження (Велика дивергенція), авторами яких вважаються Ерік Джонс та Семюел Гантінгтон. У обох випадках мова йшла про соціально-економічні зрушення, які забезпечили перевагу європейських країн орієнтовно з XVI ст. над конкурентами зі Сходу. Зокрема, Джонс у праці “Європейське диво: довкілля, економіка та геополітика в історії Європи й Азії” (1981) показав економічне зростання Європи крізь призму демографії. Нуклеарна сім'я і пізні шлюби європейців забезпечували кращий контроль за чисельністю населення. Це дозволяло краще регулювати економічний розвиток і сприяло успіхам Європи (Булдыгин, 2019: 140).

Повернення до цивілізаційних підходів (“зіткнення цивілізацій” С. Гантінгтона) та поява глобальної історії надали дискусії про домінування Заходу нового поштовху. Додавав інтересу й успіх азійських держав на початку XXI ст., на фоні якого знову заговорили про зміну цивілізаційних центрів. Хоча сучасна наукова дискусія триває в межах давно визначених дослідницьких полів – географічного, інституційного, культурницького та економічного, у ній виразно простежуються нові акценти.

Насамперед звертається увага на цілісність світової цивілізації, що пов'язано з глобалізацією. Саме в такій перспективі логічно розкривається питання *чому* домінує Захід? Інша новація стосується максимального розширення хронологічних рамок. Замість того, аби розглядати окремі епізоди конкуренції Заходу і Сходу, запропоновано її цілісний розгляд на всій довжині історії людства.

Специфікою сучасних підходів є міждисциплінарний підхід – залучення даних природничих, суспільних і гуманітарних наук, та відмова від жорсткого детермінізму й причинно-наслідкових зв'язків. Такі концептуальні поняття як розвиток, нерівність чи багатство більше не зводяться до дії одного чи кількох чинників, які перевертають хід історії. Навпаки, комплексний розгляд прагне побачити в наслідках результат складного поєднання часто випадкових і не прогнозованих елементів – демографії, науки, техніки, капіталізму, соціальних інститутів при формуванні сучасного глобального світу.

Суттєво корегується розуміння базових категорій – “Захід” і “Схід”. Це не дослідницькі категорії всесвітньої історії, а аналітичні. Тому закладена в працях їхня нечіткість не заперечує своєрідного консенсусу вчених, який дозволяє створювати дискусійні поля. “Захід” і “Схід” розглядаються в якості чи то “географічних налічок”, чи то “набору норм, моделей поведінки та інституцій”, чи то сукупності країн. Та попри різні тлумачення периферій, центри проглядаються доволі легко – Західна Європа, США, Китай тощо.

На відміну від фактографічності всесвітньої історії пропонується мислення процесами і зв'язками на надіндивідуальному рівні. Роль окремих особистостей не так ігнорується як постає своєрідною декорацією і персоналізацією значно потужніших процесів, які підпорядковані видовим інтересам. Звичне розуміння людини як політичної, економічної, духовної чи культурної істоти відкинуто. Власне мова йде про біологічний вид *homo sapiens*, який розглядається у взаємодії з іншими видами, і, навіть іншими формами життя. Дослідники не заперечують людської творчості, але звертають увагу на умови в межах яких вона здатна проявитися.

Виклад основного матеріалу. Ще Монтеск'є писав про роль довкілля у формуванні народів. Однак, сучасні дослідження з акцентами на географічний

перевазі Заходу моделюють значно складніший рівень відносин між людськими групами й довкіллям. Так, американський еволюційний біолог Джаред Даймонд у праці “Зброя, мікроби, харч: витоки нерівностей між народами” (1997) визначив довкілля в якості об’єктивної причини різного розвитку народів. Його концепція побудована навколо вироблення людськими спільнотами харчу як умови подальшого розвитку. Саме його інтенсифікація стала передумовою для появи рушниць, мікробів і сталі – своєрідних понять-метафор, які окреслили перевагу західних суспільств при зустрічі з суспільствами інших регіонів і континентів. Сформульована Даймондом проблема звучала так: “чому харчове виробництво постало, чому воно постало в одних місцях, а не в інших, чому в різний час у різних місцях і чому не раніше або пізніше?” (Даймонд, 2009: 23, 82, 102).

Поява харчового виробництва стала випадковою неусвідомленою відповіддю на виклики породжені середовищем існування. Перехід до виробництва харчу зумовлювався зменшенням кількості дикорослої їжі, зростанням кількості придатних до одомашнення диких рослин, кумулятивним розвитком технологій збирання, обробки та збереження дикорослої їжі, зростанням густоти населення та його спроможністю завдяки чисельності фізично вигублювати мисливців-збиральників. Співпадіння цих умов у Євразії значною мірою посилювалися її найбільшою площею, а отже – потенційно більшими можливостями над Австралією, Америкою або Африкою. Її видовженість за віссю схід – захід давала перевагу в швидкості поширення культурних рослин і свійських тварин, письма, колеса та інших винаходів. Те, що більше місцевостей розміщуються на одній широті й мали однакову тривалість світлового дня, послідовність і тривалість пір року, схожі хвороби, температури, кількість опадів, довкілля та типів рослинності, створювало кращі умови для міграції, дифузії, обміну інформацією, знаннями й винаходами (Даймонд, 2009: 106, 178, 393).

Мислячи континентами, Даймонд показав перевагу Близького Сходу і Китаю у виникненні й поширенні харчового виробництва. Ці зміни безпосередньо вплинули на нові форми організації суспільств: перехід до осілості, нагромадження технологій, формування економічно спеціалізованих суспільств, які склалися з виробників харчу – селян і спеціалістів не задіяних у виробництві, але утримуваних за його рахунок (Даймонд, 2009: 251). За аналогією із перевагами Євразії, Даймонд окреслив перевагу Європи над Близьким Сходом та Китаєм, які у IX–I тис. до н. е. і 1000–1450 рр. н. е. відповідно були лідерами технологічного розвитку. Після того як Близький Схід став жертвою вразливого екологічного довкілля, відбулося поступове зміщення центру на захід, довкілля якого було витривалішим, з більшою кількістю опадів і швидшим відновленням рослинного покриву (Даймонд, 2009: 396).

У випадку з Китаєм “довкіллеві” аргументи Даймонда обертаються навколо залежності політичних рішень від географічних умов. До XV ст. середньовічний Китай був технологічним і політичним лідером, перевага якого зникла в результаті “типової патології тамтешнього політичного життя” – перемоги консерваторів над прихильниками інновацій. Пояснюючи це, Даймонд пов’язав політичну “хронічну єдність” Китаю та “хронічну роз’єднаність” Європи з географічними умовами. На його думку, географічна сполученість і незначні внутрішні географічні перепони подарували Китаю початкову перевагу. Північний Китай, Південний Китай, узбережжя та внутрішні райони дали різні культурні рослини, свійських тварин, технології та культурні риси. Але ця сполученість мала очевидну ваду – достатньо було рішення одного деспота, аби запобігти нововведенню. Натомість географічна роздробленість Європи вилилася в появу десятків або й сотень незалежних протиборчих державок і осередків новаторства. Географічні перепони всередині Європи були достатньо значними,

щоб запобігти політичному об'єднанню, однак, не достатніми, щоб зупинити поширення технологій та ідей. В історії Європи, на відміну від Китаю, ніколи не було деспота, що міг би “закрутити кран” для неї всієї (Даймонд, 2009: 401).

Відверто кажучи, останній аргумент Даймонда не переконливий. Мова не стільки про абсолютизацію понять єдності й роздробленості, як про недостатність географії при поясненні всього. Зокрема, недооцінюється рівень зв'язків між Європою і Китаєм, а також їхні траєкторії розвитку в тривалій історичній перспективі. На це, зокрема, звернув увагу американський історик Ян Морис. Аби унаочнити траєкторії розвитку Заходу і Сходу, дослідник у праці “Чому Захід панує натеper. Оповіді з історії та що з них впливає щодо майбутнього” (2010), розробив власну 100-бальну шкалу суспільного розвитку, яка включила в себе здобуток енергії, урбанізм, опрацювання інформації та здатність воювати (Морис, 2014: 149).

Низький рівень суспільного розвитку упродовж тисячоліть зумовлювався дією “апокаліптичних вершників” – кліматичних змін, голоду, падіння держав, міграцій, хвороб. Саме вони заважали перейти суспільствам Заходу і Сходу певні критичні точки в 24 і 43 бали. Аж до 3000 р. до н. е. суперники перебували внизу графіка і лише впродовж останніх сторіч обидві лінії різко завернулися майже на дев'яносто градусів і вистрелили вгору. Саме на цьому вертикальному підйомі чітко простежується перевага Заходу. Висновок Мориса наступний: упродовж чотирнадцяти з п'ятнадцяти останніх тисячоліть Захід випереджав Схід. Лише у проміжку між 550 і 1775 рр. східні регіони мали вищі бали. Новий стрибок Заходу близько 1800 р. став результатом пришвидшення суспільного розвитку (Морис, 2014: 162, 169).

Починаючи від глобального потепління, у проміжку 12 500–7000 рр. до н. е., на Близькому Сході окреслився початок Заходу та його відокремлення від решти світу. Жителі близькосхідних Горбистих Схилів найповніше скористалися кліматичними змінами й здійснили перехід до осілости й відтворюючого господарства. Аналогічні за характером процеси в долині Янцзи відбулися в 8000–5500 рр. до н. е. (Морис, 2014: 87, 116).

Відставання Сходу “щонайменше на п'ятнадцять сторіч” стало зменшуватися між 1200–1000 рр. до н. е., коли Захід увійшов у фазу занепаду. Та новий підйом у районі 750 р. до н. е. дозволив йому подолати точку в 24 бали й майже подвоїти власні показники. На Сході аналогічна тенденція окреслилася після 500 р. до н. е. Руйнування Римської імперії призвело до різкого ослаблення Заходу і в 541 р. рахунок суспільного розвитку Сходу перевищив західний показник. Близько 700 р. рахунок Сходу був на третину вищий за рахунок Заходу, а на 1100 р. – складав майже 40 %. При цьому, для аграрних імперій намітилася жорстка стеля в 43 бали, подолати яку без використання викопного палива виявилось неможливо. Суспільства знову і знову попадали під вплив різних “апокаліптичних вершників” (Морис, 2014: 204, 225, 247, 337).

Однак, тепер вже Китай випереджав Європу. Тому для Мориса важливо з'ясувати чому європейський Ренесанс XV ст. революціонував західну культуру й надихнув на завоювання Америки, тоді як аналогічні за характером процеси в Китаї XI ст. виявилися безплідними. Відповідаючи на це запитання, дослідник відзначає, що перевага Сходу спонукала жителів Заходу шукати шлях саме туди, а не навпаки (Морис, 2014: 422, 429).

Це сприяло скороченню дистанції, і близько 1700 р. Схід і Захід вийшли на стелю в 43 бали (максимальний показник Риму та Сун), а вже через півстоліття обидва прорвали її. Саме після цього крива Заходу перевищила свого конкурента і стрімко пішла догори. Причинами цього стали відкриття Америки та паливна революція в Європі. А вже в XIX ст. виникла змога “перетворити лідирування в суспільному розвитку на глобальне панування” (Морис, 2014: 436, 510).

Впевнене просування Заходу шкалою суспільного розвитку Морис пояснював географією: “Захід панує завдяки географії... географія пояснює відмінності” (Морис, 2014: 558). Так, наприклад, відкриття європейцями Америки пояснюється перевагами Атлантичного океану над Тихим як шляху до нового континенту. Географічна ізоляція, яка впродовж тривалого часу визначала відсталість європейців, перетворилася на перевагу. Європейці змогли створити унікальну для свого часу атлантичну економіку й перетворити свої країни на океанічні імперії нового типу, тоді як китайці маючи великі ринки й інтенсивну торгівлю залишилися на попередньому рівні. А це, в свою чергу, обмежувало винахідництво і перешкодило виникненню промислової революції (Морис, 2014: 540).

Утім, “об’єктивні” аргументи Даймонда і Мориса розкривають умови нерівності, які закладені в історії людства. Але вони не забезпечують автоматичного успіху та домінування. Більшість часу Захід і Схід розвивалися ізольовано одне від одного. Лише посилення зв’язків між окремими спільнотами дозволили запустити механізми конкуренції й домінування. Допоки європейці не попали в Америку сам факт нерівності між ними й індіанцями не мав для людства принципового значення. Але з іншого боку: те, що Колумб відкрив Америку, а не індіанці Європу, стає важливим засновком для глобальних істориків. Бо саме з XV ст. перевага Заходу перед Сходом починає набувати конкретних обрисів.

Іншою складною проблемою постає питання переходу географічних переваг у площину економіки та діючих соціальних інститутів. У цьому випадку об’єктом аналізу постає культура, зокрема її світоглядно-ідейна складова.

Дослідники зосереджені на пошуках унікальних умов, що стали результатом розвитку європейських країн із часів середньовіччя. Спільною рисою їхніх праць розвита усвідомлена початкова перевага Сходу та втрата ним лідерства. Статичності Сходу протиставлялася динамічність Заходу, яка здійснилася за рахунок розвитку технологій. Утім, чинники успіху визначалися по-різному. Так, професор Гарварда Девід Ландес вказав на два втрачені Китаєм шанси: не вдалося використати наявну з періоду середньовіччя перевагу у винаходах, а також, не вистачило гнучкості у сприйнятті й запозиченні нових європейських технологій (Landes, 2006: 5).

Пояснення такої поведінки Ландес шукав у культурних особливостях, які безпосередньо впливали на діючі в суспільствах інститути. Зокрема, піднесення Європи пояснювалося релігійними особливостями та специфікою церковної боротьби. У межах юдео-християнської традиції сформувалася особлива повага до ручної праці, мало місце підпорядкування природи людині та виникло особливе відчуття лінійності часу. Ще з XII ст. прагнення звільнити священнослужителів від важкої праці привело до впровадження технічних винаходів, та перетворення монастирів у центри інновацій. Поступово склалися відповідні інститути, які сприяли вільному підприємництву та стимулюванню відкриттів. У Європі виник сприятливий політичний режим, відкритий до винаходів та інновацій (Landes, 2006: 9).

Концепція Ландеса значною мірою стала варіацією відомої тези М. Вебера про роль протестантської етики в розвитку європейського капіталізму. Дослідник також відзначав успіхи меншин, які проживали на чужих землях, у просуванні нових трендів: китайців у Східній і Південно-Східній Азії, індіців у Східній Африці, ліванців у Західній Африці, євреїв і кальвіністів у Європі. Таким чином, кожне “економічне диво” визначалося певною культурною “напередвизначеністю людського капіталу”. І все ж, його тлумачення піднесення Заходу побудоване не на врахуванні окремих відмінностей (між католицизмом і протестантизмом), а на визначальній ролі спільної християнської основи.

Зрештою, відмінності забезпечили європейське розмаїття, яке сприяло конкуренції.

На відміну від Європи, закритість Китаю не дозволила йому розвинути потенціал власних винаходів. Очолювана “Сином Неба” централізована держава контролювала, втручалася у приватне підприємництво, душила ініціативу. На певному етапі в Китаї забракло відповідних інститутів як от шкіл, академій, товариств аби підтримати розвиток науки і технологій. Ландес вважав, що культурний тріумфалізм, поєднаний із тиранією, не дозволяв прийняти нове від іноземців. “Інтелектуальна ксенофобія”, відмова від іноземних технологій, які крилися в особливостях китайської релігії перевели країну в режим “технологічної та наукової інерції”. Китай став жертвою власної переваги та невміння адаптуватися до нових викликів (Landes, 2006: 11).

Увага до технологій або технологічної креативності є загальним місцем у працях дослідників, які розглядають домінування Заходу крізь призму зростання багатства та подолання пасток аграрної економіки. Головна відмінність полягає в розумінні чинників, які забезпечили його появу. Вбачаючи причину економічного зростання Заходу в технологічній креативності, американський економічний історик Джоель Мокір вказує на парадокс – можливість економічного розвитку попри технічне зростання. Саме це трапилося з Китаєм після зникнення у XVI ст. його технологічної переваги. Пояснюючи таку можливість, Мокір по іншому сформулював ключові питання переваги Заходу. Замість традиційних відмінностей Китаю від Європи, дослідник зосередився на відмінностях Китаю 1800 р. від Китаю 1300 р. (Мокир, 2014: 10, 358).

Мокір відкинув статичність Китаю, але вказав на різницю між китайською і європейською моделями у відношенні до матеріального світу. Обидві цивілізації вірили у власне право експлуатувати природу для задоволення матеріальних потреб людей. Але агресивність Заходу, віра в необмежений і неконтрольований прогрес, утилітарність, істотно відрізнялася від поміркованіших східних поглядів.

Технічний прогрес – це гра з солідною сумою з переможцями і переможеними. Хоча загальна вигода за визначенням перевищує загальні втрати, не кожне суспільство здатне платити високу ціну за витрати адаптації і можливі політичні потрясіння. Відповідно, зниження темпу технічних змін у Китаї Мокір пояснював зміною соціальних переваг, прагненням китайського суспільства уникнути соціальних конфліктів спровокованих технічними змінами (Мокир, 2014: 366).

Зрештою, Мокір проаналізував вплив політичного сектору на технічний розвиток. У Європі жодна впливова група не мала визначального впливу на обмеження інновацій, якщо останні загрожували її інтересам. Більше того, технічні зміни переважно поставали результатом приватної ініціативи, в якій правителі відігравали вторинну і пасивну роль. Тож ворожа позиція будь-якого уряду щодо інновацій, дуже швидко перетворювала його в аутсайдера в економічній і політичній ієрархії Європи (Мокир, 2014: 367).

У Китаї навпаки, до 1400 р. держава значно активніше приймала участь у створенні й поширенні інновацій. Але в певний момент державна підтримка призупинилася, бюрократія змінила своє відношення до технічного прогресу. Абсолютистські династії Мін і Цінь зі своїм впливовим і високоосвіченим чиновництвом були зацікавлені в стабільності, мирі й процвітанні. Це привело до втрати динаміки та заміни технічного прогресу комерційною експансією й екстенсивним зростанням сільськогосподарського виробництва, з опорою на вирубку лісів і освоєння південних провінцій. Тож “до XV ст. імператорський уряд відігравав у сфері винаходів й інновацій набагато скромнішу роль, аніж у Середні віки, а жодна інша сила в Китаї не могла замінити державу в якості

рушійної сили технічного прогресу”, – такий невтішний висновок Мокіра для Китаю (Мокир, 2014: 374).

Власне така траєкторія розвитку Піднебесної узгоджувалася із загальними моделями розвитку традиційних суспільств із “мальтузіанською економікою”. Навіть за таких умов Китай міг би й надалі лідирувати, але відбулося дещо виняткове: Європа знайшла можливість виходу з “мальтузіанської пастки” і стрімко вирвалася вперед. А вже це стало прямим викликом позиціям Сходу в межах світового розвитку. Розглядаючи внутрішні чинники піднесення Заходу, Мокір ключову роль відвів змінам у Британії. Саме там склалися унікальні умови у вигляді кваліфікованої робочої сили та високого рівня зв’язків й взаємодії між інженерами, вченими і бізнесменами, які забезпечили технологічний прорив. Традиційно історики писали про зв’язок між науковою революцією та проривом технологій. Аргументи Мокіра змушують уточнити сутність такого зв’язку. Не теоретична наука (поширена на материку) як така штовхала до технологічної креативності, а прикладна. Саме вона забезпечила перевагу британців на початку промислової революції, і поступову втрату темпу в інноваціях згодом (Мокир, 2014: 383). Загальний висновок Мокіра полягав у тому, що Захід зробили не капіталізм, не наука, і навіть не такі “історичні випадковості” як сприятливі географічні умови. Неперервно змінювана мозаїка технологічно креативних суспільств виникла завдяки політичному і ментальному розмаїттю. На думку Мокіра, “технологічна креативність західного суспільства опиралася на два наріжні камені: матеріалістичний прагматизм, що засновувався на переконанні в можливості й навіть бажаності маніпуляцій над природою заради підвищення економічного благоустрою і безперервну боротьбу між політичними гравцями за політичну й економічну гегемонію. Усе це було фундаментом для інститутів і структур стимулів, без яких неможливий стабільний технічний прогрес” (Мокир, 2014: 473).

У іншій своїй праці – “Просвітницька економіка. Великобританія і промислова революція 1700–1850 рр.” (2012), Мокір глибше розкрив зв’язок між базовими суспільними ідеями і економічним зростанням. Те, що люди знають і в що вони вірять впливає на їх економічну поведінку. І хоча ця взаємодія складається випадковим чином (наслідок збігу обставин, які не були неминучими), все ж ключову роль під час промислової революції відіграли ідеї й уявлення мислителів, вчених, вмілих механіків, винахідників та підприємців (Мокир, 2017: 22).

Аналізуючи початок Промислової революції, Мокір звернув увагу на її зв’язок з ідеями шотландського та англійського Просвітництва щодо ролі корисних знань (наука і техніка), інститутів, держави, ідеї прогресу на формування відкритого для інновацій середовища. На його переконання це було можливо лише в толерантному суспільстві, яким після 1680 р. була Великобританія: “британська інтелектуальна сфера перетворилася в ринок конкурентних ідей на якому підвищувалося значення логіки і фактів, а авторитет як такий відходить у оборону” (Мокир, 2017: 64).

На взаємозв’язок між новими інтелектуальними уявленнями європейців, відображеними в культурі, та виникненням технологій вказував інший американський автор Джек Голдстоун. У праці “Чому Європа? Піднесення Заходу в світовій історії, 1500–1850” (2008) він доволі вправно розбив такі аргументи переваги Заходу як виключні чесноти, досягнення в пізнанні природи, християнську релігію, систему правління, загарбництво, оволодіння новими ресурсами землі й енергії. Річ у тім, що циклічний розвиток доіндустріального світу, в якому кожне піднесення змінювалося спадами, дозволяє на великій часовій дистанції побачити як провідні цивілізації Сходу виглядали не менш презентабельно, а то й краще від Європи. І лише з 1800 по 1950 р. “різке

зростання доходів і міст Північно-Західної Європи, і одночасний спад або застій Азії привів до зміни відповідних ролей у світовій економіці і викликали нерівність, яка відома як “піднесення Заходу” (Голдстоун, 2014).

Секрет розходження Голдстоун шукав у різкому збільшенні продуктивності праці окремих європейських держав – Англії, Бельгії та Нідерландів, та в запозиченні їх досвіду іншими європейськими країнами. Це стало можливим через появу комбінації з шести унікальних чинників, які тісно пов’язали зміни в уявленнях жителів Європи з використання інновацій у процесі виробництва. Так, окремі географічні та астрономічні відкриття поставили під сумнів авторитет давніх і релігійних текстів. Це сприяло розвитку науки, в якій поєдналися експериментальні дослідження і математичний аналіз світу природи. Третім чинником стало поширення думок Френсіса Бекона про наглядність, публічність і цілі наукового дослідження, які не просто дали розвиток науковому експериментаторству, але й прив’язували його до потреб матеріального життя. Четвертим чинником став розвиток інструментального підходу до експериментів і спостережень. Використання наукових приладів розширило можливості пізнання, які упродовж тисячоліть базувалися на чуттєвому досвіді й відкрило нові горизонти. Не менш важливою для Голдстоуна стала й атмосфера терпимості й плюралізму, яка дозволила інноваціям активно проникати в різні сфери життя. І, зрештою, шостим чинником стала стабільна підтримка підприємництва й тісні соціальні взаємозв’язки між підприємцями, вченими, інженерами й кваліфікованими робітниками (Голдстоун, 2014).

Важливо відзначити, що співпадіння цих чинників стало для Голдстоуна не загальноєвропейським феноменом, а британською випадковістю. Британія стала епіцентром інновацій і прориву Заходу, успішний приклад якої наслідували інші країни. Перебування Британії в центрі інновацій стало запорукою успішного розвитку упродовж 1710–1850 рр. і лідерства у світі з виробництва енергії, бавовняної тканини, енергії пару, пароплавів, потягів, виробів із металу й устаткування.

Голдстоун відкинув такі фетиші як “спільні риси європейської історії” та “європейські соціальні чи культурні особливості”. Промислова революція, яка бачилася “повільним процесом, а не раптовою зміною”, могла виникнути тільки в певний час і в певному місці. Тому “розвиток сучасного економічного зростання в Британії варто вважати випадковим процесом – чимось, що не було неминучим і могло зовсім не відбутися” (Голдстоун, 2014). Окреслюючи шлях піднесення Заходу “від Британії”, Голдстоун відзначив значний кумулятивний ефект, заснований на здобутках та винаходах інших народів, зокрема мусульман, китайців, індусів.

Ще одним поштовхом для Заходу стали ментальні особливості притаманні представникам європейських народів. Саме вони сприяли якісним змінам у економіці та новаторству при підході до вирішення традиційних проблем високо розвинутих аграрних суспільств. Американський економіст Грегорі Кларк у праці “Прощайте, злидні! Коротка економічна історія світу” (2007) успіх Заходу вбачав у Промисловій революції. Розтягнута на сотні років, поступальна і еволюційна, пов’язана з економіками інших європейських країн, Промислова революція забезпечила перехід від економіки мальтузіанського типу до сучасної економіки. Кларк пояснював її розгортання культурними змінами, які забезпечили проникнення буржуазних цінностей в культуру (Кларк, 2012).

Цим же шляхом ішли й провідні країни Сходу. Щоправда темпи їх економічного зростання були значно повільнішими, принаймні з двох причин: “По-перше, в період 1300–1750 рр. населення в Китаї і Японії зростало швидше, аніж у Англії. По-друге, демографічна система в обох цих суспільствах забезпечувала менші репродуктивні переваги для багатьох людей, аніж у Англії.

Можна припустити, що перевага Англії полягала в швидкому культурному, а можливо також і в генетичному, поширенні цінностей економічно успішного прошарку на все суспільство в 1200–1800 рр.” (Кларк, 2012).

Схожий підхід знаходимо в ізраїльського історика Ювала Ноя Харарі. Він писав про зміщення світового центру сили до Європи упродовж 1750–1850 рр. Нове домінування спиралося на військово-промислово-науковий комплекс та технологічні дива. Харарі цю перевагу пояснив відмінністю “цінностей, міфів, судового апарату та соціополітичних структур” (Харарі, 2016: 352). Двома перевагами Заходу стали сучасна наука та капіталізм: “європейці звикли мислити та поводитись у науковий та капіталістичний спосіб ще до того, як здобули хоч якісь суттєві технологічні переваги. Коли ж почався технологічний розвиток, вони зуміли скористатися ним значно краще за будь-кого іншого” (Харарі, 2016: 353).

Однією з відмінних рис європейських завойовників став пошук знань. Якщо їхні попередники виходили з власної упевненості про повне зрозуміння світу, і розглядали завоювання способом поширення цього погляду на світ, то європесць починав із визнання свого невігластва, сподіваючись, що здобуті нові знання зроблять його володарем світу (Харарі, 2016: 355). Щодо капіталізму, то для Харарі це не просто гонитва за прибутком, а певна етика, набір настанов про те, як людям слід поводитися, навчати їхніх дітей та навіть думати. Його принципи полягали у визнанні економічного зростання вищим благом, від якого залежать справедливість, свобода та навіть щастя (Харарі, 2016: 394).

Проблему розвитку знань та їх застосування в економіці розглянув Ерік Райнерт. Осмислена ним історія Європи, стала історією подолання економічною політикою важких географічних, кліматичних та культурних перешкод на шляху до багатства. Ключову відмінність Заходу над великими азійськими імперіями він вбачав у появі великого простору для альтернативних ідей та підходів на “ринку” ідей. Вони стали передумовою для ключового чинника зростання – тривалої емуляції між різними країнами (Райнерт, 2019: 77).

Емуляція – спроба зрівнятися з іншими або перевершити їх у будь-якому досягненні. На противагу заздрощам і ревнощам, емуляція сприяла формуванню конкурентного середовища. Райнерт відзначав: “Протягом століть європейці винайшли безліч підходів до розвитку технологій та створення інституцій. Поєднання європейського різноманіття та емуляції привело до виникнення у значній кількості теоретичних шкіл та технологічних рішень. Це різноманіття ідей та їх продуктів, що невпинно протиставлялися, набували та перенабували форми й розвивалися у полі ринкових відносин. Конкуренція між містами-державами, а згодом між національними державами сприяла європейському винахідництву, що також було незапланованим побічним продуктом емуляції (протистояння / конкуренції) між країнами та їхнім керівництвом у військових успіхах та багатстві. Людям вдалося збагнути, що використання ресурсів для вирішення проблем під час війни створює винаходи та інновації, і цей механізм можна відтворити й у мирний час” (Райнерт, 2019: 80).

Відтак, суперництво, війна та емуляція спричинили виникнення в Європі динамічної системи недосконалої конкуренції та зростаючої віддачі. А відповідна імплементація нових знань та інновацій у економіці спричинила зростання прибутків та заробітних плат, а також збільшила базу для державного оподаткування (Райнерт, 2019: 80).

Ще одна цікава інтерпретація успіху Заходу запропонована нідерландським істориком Яном де Фрісом. На його думку Промисловій революції на Заході передувала “революція працелюбства” – нова форма економічної поведінки домогосподарств (Фріс, 2016: 201). У межах “революції працелюбства” де Фріс

змінив акцент із виробника (як це притаманно більшості підходів) на роль споживача, яким були домогосподарства.

Ця революція відбулася упродовж “довгого XVIII ст.” (орієнтовно 1650–1850 рр.) в Англії, Нідерландах, окремих частинах Франції, Німеччини і північноамериканських колоній. У її межах “зростаюча кількість домогосподарств перерозподіляли свої виробничі ресурси (в ролі яких виступав головним чином час членів сім’ї) таким чином, що це вело як до зростання пропозиції орієнтованої на ринок і отримання доходу видів діяльності, так і росту попиту на товари, що пропонувалися ринком” (Фрис, 2016: 32).

Визначальну роль у появі таких домогосподарств, які склалися ще до індустріалізації, відіграла специфіка нуклеарних європейських сімей і практика пізніх шлюбів. Саме вони найбільше підходили для сприйняття нової споживацької культури, яка заохочувала підвищення споживацького попиту, зокрема купівлю предметів нової розкоші – мистецьких творів, меблів, порцеляни, пристроїв, книг (Фрис, 2016: 99).

На переконання де Фріса ключовим чинником досягнення загального росту продуктивності в період до XIX ст. стали не демографія і не технології, а організація домогосподарств у якості самостійної економічної одиниці. Перерозподіл виробничих ресурсів європейських домогосподарств стало відповіддю на сприятливі можливості ринку. Домогосподарства перепрофілювалися із контакту з ринком (продаж виробленої продукції з метою збільшення різноманіття товарів для споживання) на орієнтацію на ринок (продаж продукції що вироблялась і праці як основи економіки домогосподарств) (Фрис, 2016: 143).

Іншими словами, зміна поведінки домогосподарств Заходу в межах доіндустріального світу відбувалася через посилення трудового вкладу при незначному підвищенні продуктивності. Але саме воно створило перевагу Заходу над Сходом ще до того, як величезне зростання продуктивності було забезпечене технологічними інноваціями, накопиченим капіталом і доступом до ресурсів у період Промислової революції. Зрештою, без цієї майже непомітної різниці, без “революції працелюбства” Захід не зміг би успішно здійснити Промислову революцію.

Вище окреслені культурницькі концепції домінування й успіху Заходу по різному, але однозначно виходять на економічний щабель, вбачаючи сам успіх у появі стабільного економічного зростання. Розходження помітні на рівні з’ясування першопричин Промислової революції. Не заперечуючи ролі культурних чинників, економічні історики схильні її пояснювати в межах дії виключно економічних інститутів. Так, американський економічний історик Роберт Аллен у праці “Британська промислова революція в глобальній картині світу” (2009) головною рисою Промислової революції назвав технологічні нововведення. Утім, їхню появу він обґрунтував через взаємозв’язок між високими зарплатами робітників і дешевою енергією. Такі специфічні умови склалися виключно в Англії, що й дозволило їй здійснити Промислову революцію. Високі заробітні плати англійських робітників сформували попит на технології, які мали замінити працю капіталом і енергією. Високий рівень реальної зарплати стимулював появу новаторських продуктів, бо означав, що у Великобританії був значно ширший масовий ринок для предметів розкоші (Аллен, 2014: 200).

Загалом, тема Промислової революції є наскрізною для дослідників, які окреслюють перевагу Заходу в модерний період. Щоправда її роль у економічному зростанні, і, відповідно, вплив на “велике розходження” дискутується. Там де інші дослідники шукали відмінності в траєкторіях розвитку Заходу і Сходу, американський історик Кеннет Померанц у праці “Велике

розходження. Китай, Європа і створення сучасної світової економіки” (2000) звернув увагу на схожості. На його думку “велике розходження” відбулося після 1800 р. через різні відповіді суспільств на виклики демографічного і протопромислового розвитку. Іншими словами, індустріалізація стала не причиною, а наслідком “великого розходження”, моментом повного розквіту тих відмінностей, котрі непомітним чином накопичувалися упродовж століть (Померанц, 2017: 77).

Померанц заперечував суттєві відмінності в розвитку Китаю, Японії та Європи до 1800 р., і привів чимало доказів існування в їхніх економічно розвинених регіонах протопромисловості та однакових екологічних викликів (“мальтузіанська пастка”), до яких вона неминуче вела. Тож Європа не мала критичної переваги, яка б дозволила їй оминати пастки та екологічні перешкоди – зростаючі потреби в землі й енергії, завдяки яким можна було б прокормити зростаюче населення.

Померанц підкреслював відсутність у Європи переваги над Китаєм та Японією у рівні розвитку сільського господарства, транспорту, капіталу, міст, тривалості життя, споживанні калорій, демографії, технологій тощо. Навпаки, неєвропейські країни навіть лідирували в багатьох галузях (іригація, текстиль, медицина). Скептично оцінювалися технологічні переваги європейців через незначну поширеність, а наявність ринкової економіки, сформованих економічних інститутів (володіння землею, системи трудової зайнятості, міграції, ринки, сімейна праця, розподіл праці) не давали жодному з високо розвинутих регіонів Старого Світу значних переваг (Померанц, 2017: 203).

Важливу роль у становленні сучасного індустріального світу Померанц відвів проблемі споживання предметів розкоші. Поява на європейському та азійському ринках цукру, какао, кави, тютюну, чаю, бавовни, дзеркал, годинників, меблів, виробів із фарфору і срібла тощо, суттєво вплинула на перерозподіл виробництва й перехід до протопромисловості. При цьому Європа більше аніж Китай залежала від постачання цієї продукції. Тож для задоволення цих потреб змушена була суттєво змінювати пріоритети й формувати нові сектори економіки, які конкурували з традиційними. Як і інші економічно розвинуті регіони світу, Європа рухалася в напрямку “протопромислового тупика”, в якому при постійно зростаючих обсягах затрат праці, виробництву вдавалося б ледь випереджати приріст населення (Померанц, 2017: 355).

І ось саме в цій точці Європа отримала переваги, які дозволили їй вийти за межі фундаментальних проблем використання енергії й ресурсів. Перша з них – “перевага відставання”. Менший період використання земель дозволив Європі мати певний запас ресурсів, який відтермінував екологічну катастрофу порівняно з азійськими конкурентами. По-друге – перехід на використання вугілля дозволив уникнути екологічної катастрофи пов’язаної з вирубкою лісів та отримати ефективніше джерело енергії.

Однак, створюючи промислові підприємства, Західна Європа все ще залишалася уразливою до забезпечення себе харчовою продукцією. Подолати це за допомогою ресурсів менш розвинутої Східної Європи не вдавалося. Тож справжньою вдачею для неї стали ресурси Нового Світу. Зокрема, у Карибському регіоні було створено економічну периферію, яка, з одного боку стала ринком для імпорту європейських промислових товарів, а з іншого – постачальником сировини та продуктів харчування для європейців. Саме ця периферія компенсувала відсутність внутрішніх ресурсів, експлуатація котрих неминуче вела до виснаження Західної Європи. (Померанц, 2017: 449). Європа оминула пастку, в яку потрапили економічно розвинені регіони Азії. На відміну від китайців, які були змушені й далі спрямовувати власні ресурси в традиційні галузі, європейці отримали можливість їх переорієнтувати на нові. Іншим

бонусом Нового Світу для Західної Європи стало постачання дорогоцінних металів, особливо срібла. Саме воно стало головним європейським експортом у Китай, і, в свою чергу, дозволяло європейцям закуповувати потрібні для себе китайські товари (Померанц, 2017: 457).

З огляду на це, Померанц відніс велике розходження Європи з економічно розвинутими регіонами Азії на початок ХХ ст. (Померанц, 2017: 475). Саме тоді вище названі переваги забезпечили Європі перехід від протопромислового етапу до індустріального суспільства, дозволивши одночасно оминати мальтузіанську пастку через виснаження ресурсів. Важливим соціальним чинником переходу стало й те, що робітники протопромисловості, а не селяни стали основним трудовим ресурсом для заводів і фабрик. Тож, Померанц писав про домінування моделі “дорослішання” протопромисловості при появі індустріалізації в Західній Європі, якій вдалося плавно вийти на новий рівень розвитку (Померанц, 2017: 479).

Натомість Китай і Японія маючи схожі з Європою умови на етапі протопромисловості з огляду на її потреби в ресурсах вимушені були навпаки розширювати й інтенсифікувати розвиток власного сільського господарства. А це наприкінці ХVIII ст. привело їх до екологічних труднощів. Відтак, мова вже йшла не про індустріалізацію, а про деіндустріалізацію (Померанц, 2017: 482).

Всупереч поширеній думці про перехід європейців до індустріалізації в умовах ринку, Померанц посилив роль работоргівлі й примусової праці на копальнях Нового Світу. Це дозволило європейцям зробити трансатлантичну торгівлю “унікальним інструментом, що саморозвивався”. Завдяки їй “Європа (найперше Британія) могла використовувати свої трудові ресурси і капітал для того, аби ослабити гостроту дефіциту земельних ресурсів і, таким чином, спрямувати демографічний і протопромисловий ріст, який на відміну від ситуації у Східній Азії, значно обганяв зростання сільського господарства, в актив свого подальшого розвитку”. За інших обставин такий демографічний і протопромисловий ріст привів би Європу до катастрофи (Померанц, 2017: 496).

Обґрунтовуючи концепцію великого розходження, Померанц виходив із глобального розуміння тогочасного світу, в межах якого взаємозв'язки між окремими регіонами набували ваги, компенсували або загострювали наявні можливості економічного розвитку. Однією з ілюстрацій такого глобального підходу в розумінні чинників піднесення Заходу стала праця Свена Беккерта “Імперія бавовни” (2014). Дослідник показав як європейці об'єднали міць капіталу і міць держави для того аби силою викувати світовий виробничий комплекс, а потім з допомогою капіталу, майстерності, мереж і пов'язаних із бавовною інститутів започаткувати бурхливий розвиток технологій і зростання благоустрою (Беккерт, 2018: 9).

Показово, що Беккерт зосередився на мінусі Європи, яка до ХІІ ст., на відміну від конкурентів із Америки, Азії й Африки, не знала бавовни. Лише після 1600 р. європейці затіяли “бавовняну перебудову”. І якщо перша хвиля захлинулася, то в подальшому вони не знали собі рівних. Чинники, які за цього сприяли лежали за межею технічних інновацій та організаційних переваг. Ключ, на думку Беккерта, полягав у “існуванні можливостей і бажання поширити дію капіталу і влади на далекі заокеанські території” [с. 40]. Вони виявилися спроможними “перебудувати глобальні бавовняні мережі і зайняти в них панівне становище”. Замість “множинних бавовняних світів виникла європоцентрична імперія бавовни” (Беккерт, 2018: 45).

Перевага Заходу окреслилася лише після монополізації процесу виробництва бавовни і створення глобального світу. І саме останній визначив відоме нам домінування Заходу. Передумови такого успіху Беккерт вбачав у специфіці капіталізму – поєднанні потужностей капіталу і держави. Дослідник виокремив

важливу для розуміння домінування Заходу первісну фазу капіталізму – воєнний капіталізм, який сприяв поширенню рабства, колоніальним завоюванням і перетворенню багатопольярного світу на однополярний. А вже наступна фаза – промисловий капіталізм забезпечив бізнесменам підтримку держави. Беккерт стверджував, що з моменту виникнення капіталізм носив глобальний характер, “охоплював весь світ”, і ця глобальність зміцнювалася національними державами. Лише на сучасному етапі капіталісти “вперше стали здатними звільнитися від конкретних національних держав, і тих самих інститутів, які в минулому забезпечили їх становлення” (Беккерт, 2018: 47).

Варто визнати, що на сучасному етапі економічні аргументи здобули широке визнання. Приваблює їхній мінімалізм при поясненні великих історичних процесів, а також славнозвісна ілюзія аргументованості, яка створюється багатою статистикою. Але так само кидається у вічі неповнота і вибірковість обраних даних, перенесення висновків з локальних територій чи окремих суспільних прошарків на цілі регіони. Зосередження уваги на економічному зростанні спрощує значно складніші механізми історичного розвитку. Власне ці ж недоліки, тільки в іншому розвороті, притаманні дослідникам-інституціоналістам. Вони звертають увагу на важливість політичних умов для економічного зростання. Так Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон у праці “Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності” (2012) наполягають на взаємозалежності діючих в країнах інститутів та рівнем їх розвитку. Саме інститути, потрактовані як “набір економічних і політичних правил, сформованих і ефективно підтримуваних як державою, так і громадянами”, роблять різницю між багатими й бідними країнами. І якщо економічні інститути визначають економічні стимули (здобуття кращої освіти, заощадження й інвестиції, впровадження нових технологій), то політичні інститути окреслюють умови в яких відбуватиметься економічний процес (Аджемоглу, Робінсон 2017: 40).

Дослідники виділили два типи інститутів: інклюзивні, які активно залучають різні верстви суспільства до політичної та економічної діяльності, та екстрактивні, які цю участь обмежують елітарними групами. Наявність першого типу політичних і економічних інститутів забезпечує економічне зростання та багатство. Тож саме їхня поява спочатку в Англії, а потім у країнах Західної Європи, привела до домінування Заходу (Аджемоглу, Робінсон 2017: 77).

Аби пояснити появу інклюзивних інститутів у Англії, дослідники відмовилися від причинно-наслідкових зв'язків і звернулися до ролі конфліктів і випадковостей, зокрема, конфлікту різних груп англійського суспільства в боротьбі за владу. Виступаючи проти повноважень інших, вони намагалися переструктурувати діючі екстрактивні інститути на свою користь. Події громадянської війни 1642–1651 рр. і Славетної революції 1688 р. сформували політичні інклюзивні інститути та плюралістичне суспільство. А вже згодом на їх основі виникли економічні інклюзивні інститути, які стимулювали інвестиції, торгівлю й інновації, змінили стимули для населення, запустили механізми процвітання та торували шлях до Промислової революції (Аджемоглу, Робінсон 2017: 92).

У зазначеній послідовності подій не було жодного автоматизму, тож аби пояснити механізм переходу Аджемоглу та Робінсон звернули увагу на “важливість взаємовпливу невеликих інституційних відмінностей і критичних випадковостей” (Аджемоглу, Робінсон 2017: 96). На їх думку, поштовхом до змін та руйнування “порочного кола” бідності стає порушення балансу політичної або економічної влади в суспільстві під дією виключної події, яка руйнує “синергію екстрактивних політичних та економічних інститутів та їх взаємопідтримку”. Ці “критичні випадковості” по різному впливають на інститути країн, бо “не існує

двох країн з однаковими інститутами” (Аджемоглу, Робінсон 2017: 98). Наявні “малі початкові інституційні відмінності” у тривалій часовій перспективі здатні привести до фундаментально різних шляхів подальшого розвитку. Що логічно: “Якщо навіть невеликі інституційні розбіжності мають велике значення в моменти критичних випадковостей, то природно, більші інституційні розбіжності приводять до ще більших розходжень при настанні критичних збігів обставин” (Аджемоглу, Робінсон 2017: 96).

Вдаючись до аналогій дослідники зазначають, що навіть незначні відмінності здатні накопичуватися й створювати умови для повільних інституційних змін (“дрейф інститутів”). Як дві ізольовані популяції організмів поступово різнитимуться в процесі генетичних змін через накопичення випадкових генетичних мутацій, так дві схожі між собою країни поступово розходитимуться у своїх інститутах. Протягом століть вони можуть привести до відчутних, часом важливих відмінностей. Створені повільними інституційними змінами, ці відмінності впливатимуть дедалі більше, адже вони визначають, як суспільство реагує на зміну політичних чи економічних умов під час критичних збігів обставин.

Ось як це практично працює: перша критична випадковість – епідемія “чорної смерті”, яка по різному вплинула на схожі інститути Східної і Західної Європи. У першому випадку це привело до появи кріпацтва, а в другому – до розпаду феодалізму. Ці розбіжності у XIV ст. привели до різної реакції сходу і заходу Європи на нові економічні можливості XVII–XIX ст. Друга критична випадковість – розвиток трансатлантичної торгівлі й колонізації привів до відмінностей вже в Західній Європі. Те, що англійська монархія не спромоглася монополізувати торгівлю з Америкою (на відміну від французької й іспанської), сприяло виникненню великої групи успішних торговців мало залежної від корони, яка відіграла критичну роль у Громадянській війні й Славетній революції (Аджемоглу, Робінсон 2017: 96).

Отже, успіх Англії став наслідком повільних змін в інститутах країни і їхньої взаємодії з критичними збігами обставин, апогеєм яких стала Славетна революція. Саме вона “зміцнила й раціоналізувала права власності, поліпшила фінансові ринки, підірвала підтримувані державою монополії на зовнішню торгівлю й усунула бар’єри на шляху розвитку промисловості... зробила політичну систему відкритою й уважною до економічних потреб і очікувань суспільства” (Аджемоглу, Робінсон 2017: 182).

Славетна революція створила основу з інклюзивних політичних і економічних інститутів, які в перспективі уможливили Промислову революцію – вирішальну умову для створення стабільного економічного зростання спочатку Англії, а потім інших країн. Ті, хто її сприйняв – став на шлях стабільного розвитку, але багато інших, зокрема, Османська імперія чи Китай, відставали, оскільки “блокували й нічого не робили для стимулювання розвитку промисловості”. Їхні політичні й економічні інститути “формували реакцію на технологічні інновації, створюючи знайому структуру взаємодії між наявними інститутами й критичними збігами обставин” (Аджемоглу, Робінсон 2017: 182).

Перехід до інклюзивних політичних і економічних інститутів визначив перевагу Європи над рештою світу й Сходом, де в XVIII–XIX ст. зберігалися екстрактивні інститути. Світове лідерство Китаю під час правління династії Сун (960–1279 рр.), не підтримане переходом до інклюзивних інститутів, привело до стагнації під час правління династій Мін і Цин. Діючі екстрактивні інститути перешкоджали іншим суспільним групам претендувати на політичне представництво. А правителі опиралися змінам, прагнули стабільності й по суті боялися творчої деструкції (Аджемоглу, Робінсон 2017: 202).

Дещо в інших термінах, але з опорою на інститути, пояснювали піднесення Заходу Дуглас Норт, Джон Волліс та Баррі Вайнгест. У праці “Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії” (2009), перевагу Заходу пояснено переходом більшості тамтешніх країн до стану суспільства відкритого доступу.

Аби зрозуміти зміст цієї тези, доречно звернутися до основних положень їхньої концепції світового розвитку. Вона обертається навколо проблеми насильства та способів, якими людські колективи його стримують. Історично виділено два типи суспільного порядку – обмеженого та відкритого доступу, які відрізняються рівнем включеності індивідів та суспільних груп у контроль над насильством. Першому типу суспільного порядку відповідає так звана природна держава. Вона регулює насильство через створення панівної коаліції, яка надає доступ до цінних ресурсів (землі, населення й капіталу), або доступ до контролю над важливими видами діяльності (торгівля, релігія, освіта) лише елітним групам (Норт, 2017: 51). Існують різні види природних держав – нетривкі, базові й зрілі, та попри це, природні держави від часу неолітичної революції забезпечували контроль над насильством.

Зміни розпочалися лише після Промислової революції, коли в силу різних причин окремі зрілі природні держави здійснили перехід до сучасних держав та створили порядок відкритого доступу. У ньому використання і контроль над насильством є прерогативою чітко окреслених організацій, вступ до яких не обмежується, а вся система підпорядкована чітким і зрозумілим правилам (інститутам) (Норт, 2017: 137).

Процес переходу до суспільства відкритого доступу є центральним положенням авторської концепції. Перехід – це “процес, під час якого еліти відкривають доступ у межах панівної коаліції, закріплюють його за допомогою інституційних змін, а відтак поширюють доступ до громадянських прав на ширші категорії населення” (Норт, 2017: 225).

Перехід відбувається завжди в умовах зрілої природної держави через покрокове просування трьома порогами: закріпленням верховенства закону серед еліт, виникненням безстрокових організацій у державних та приватних сферах, закріпленням консолідованого контролю за армією (Норт, 2017: 184). Попри таку послідовність, дослідники не гарантують успішності переходу. Важливо аби ці зміни інституалізувалися, стали нормами поведінки, “правилами гри”, моделями взаємодії, які регулюють і обмежують відносини між індивідами (Норт, 2017: 184, 223).

Першими країнами, які здійснили перехід до порядку відкритого доступу стали Британія, Франція та США. Забезпечивши якісно кращу систему стримування насилля, вони отримали кращі можливості для економічного розвитку. У цій системі координат дослідники пояснювали першість Заходу в здійсненні історичного переходу, який відбувся на початку та в середині XIX ст. Вони наголошували, що Британія, Франція та Сполучені Штати досягли відкритого доступу неоднаковими шляхами і з різними інститутами, але їх, на відміну від Німеччини й Іспанії, об’єднувало те, що відбулася інституалізація відкритого доступу, а не лише формальне впровадження певних політичних заходів, інститутів чи реформ (Норт, 2017: 288).

На ролі діючих інститутів в досягненні історичного успіху Заходу наголошував британський історик Ніл Фергюсон. У праці “Цивілізація. Як Захід став успішним” (2011) виокремлено шість елементів, “убивчих застосунків”, які визначили тривалу перевагу Заходу: конкуренцію, науку, власність, медицину, споживання та працю (Фергюсон, 2017: 46). Так, сутність конкуренції полягала в децентралізації політичного і економічного життя, створенні стартового майданчика для національних держав та капіталізму. Значна перевага Китаю у

технологічних винаходах (механічний годинник, друкарський верстат, сівалка тощо), продуктивності сільського господарства, організації морських експедицій виявилася нереалізованою через стабільність і статичність. Неспроможність впровадити власні винаходи в життя контрастувала з конкурентним середовищем європейських держав у торгівлі та циркуляції новацій. Більше того, конкуренція створювала позитивні умови для виходу з традиційної пастки аграрних цивілізацій – зниженні рівня життя через зростання чисельності населення (Фергюсон, 2017: 85).

Другою перевагою стала наука як спосіб навчання і розуміння. Християнська традиція відокремлення церкви і держави сприяла виникненню різних каналів поширення наукових винаходів, а поява друкарства пришвидшила циркуляцію знань. Наслідком цього стала військова перевага в озброєнні та урядуванні, яка дозволила європейським правителям з позиції сили диктувати умови правителям Сходу (Фергюсон, 2017: 100). Так само важливою стала власність як верховенство права та засіб захисту приватних власників і мирного розв'язання суперечок між ними. Це, в свою чергу, сформувало основу для найтривкішої форми представницького врядування. Розвиток медицини став продуктом експансії імперій. Фергюсон наглядно продемонстрував західноєвропейську перевагу в боротьбі з епідемічними захворюваннями на відрізьку 1770–1890 рр., тоді як у Азії аналогічні зміни відбулися лише в 1890–1950 рр. (Фергюсон, 2017: 202). Ще одним “убивчим застосунком” стало споживання – спосіб матеріального існування, в якому виробництво та придбання товарів відіграють центральну економічну роль. Саме споживання уможливило промислову революцію, зробило всі винаходи потрібними, а зростаючі потужності виправданими (Фергюсон, 2017: 267). І, нарешті, праця як заснований на протестантському християнстві моральний кістяк і спосіб діяльності. Вона забезпечує єдність для динамічного та потенційно мінливого суспільства, створеного попередніми п'ятьма застосунками. Ощадливість та високі показники заощадливості сприяли поступовому накопиченню капіталу, який, у свою чергу сприяв зміцненню Заходу.

Як бачимо, аргументи Фергюсона виходять власне за межі інституцій, і спрямовуються на пошук динамічніших категорій пов'язаних із світоглядними, інтелектуальними чи технологічними перевагами європейців. Годі дискутувати, що інституції не працюють самі по собі, а постають результатом складної взаємодії соціальних, економічних, культурних та політичних сил.

Висновки. Проаналізовані концепції чинників домінування Заходу вказують на складність поставленої проблеми. Кожна з них працює в межах обраних фактів і повсякчас наражається на винятки. Та попри цю неповноту проглядається обрис сучасного підходу до проблеми: домінування Заходу є аспектом формування й існування глобального світу. Саме за такої умови переваги географії, культурна специфіка й інститути змогли забезпечити якісний прорив. Відмова від кумулятивного, накопичувального ефекту, коли кожен із чинників посилює попередній, визначає пошук окремих механізмів взаємодії, в межах яких виникають унікальні умови. Тож мова йде про те, що піднесення Заходу стало історичною випадковістю, яка була реалізована європейцями починаючи з XV ст.

Географічні відкриття й поява науки стали не просто новими чинниками розвитку, які скористалися сприятливими умовами довкілля й сприяли європейській експансії. Їхня взаємодія з існуючою багаторівневою децентралізацією Європи створила якісно нове мобільне і креативне середовище, здатне нав'язати конкуренцію Сходу. Власне Схід / *Oriens* став специфічним чинником піднесення, адже в якості орієнтиру систематизував внутрішні

європейські відмінності й зміни. Отримавши свого Іншого, Захід прийшов до усвідомлення себе в якості світового центру.

Успіх Заходу не був гарантованим і наперед визначеним. Проаналізовані сучасні концепції розкривають різні хронологічні періоди в які утверджується перевага: XV ст. – період великих географічних відкриттів, “довге XVIII ст.” в якості “революції працелюбства”, переходу від протопромисловості до ранньої індустріалізації, часу формування інклюзивних інститутів, XIX ст. – Промислова революція і перехід до суспільства відкритого доступу тощо. По суті, у межах різних концепцій дослідниками зафіксовано визрівання окремих часткових переваг Заходу в економічній та політичній площинах, кожна з яких мала власну логіку та слабо корелювалася з іншими. Відтак, піднесення Заходу постає тривалим процесом змін і переходу до нової якості. Така складність і багатокомпонентність успіху Заходу значною мірою пояснює чому попри відомі цивілізаційні кризи XX ст. і виклики XXI ст. Захід все ще залишається лідером, а його модель розвитку – привабливою.

Багатокомпонентність та етапність успіху Заходу привела до створення надзвичайно стійких адаптивних моделей, в межах яких виявилось можливим долати внутрішні протиріччя розвитку. Глобальність пояснює як ці внутрішні виклики компенсувалися перевагами лідерства, дуже часто через експлуатацію інших регіонів. Розглянуті концепції зосереджені на вивченні сформованих вузлів та успішних комбінаціях інститутів, які забезпечили точкові прориви Заходу. Водночас поза увагою залишилися невдачі на шляху до лідерства, які сьогодні обертаються моральними травмами для західних суспільств у вигляді подолання дискримінації, бідності, екології, проблеми іммігрантів тощо. Випадковість досягнення успіху залишає Захід особливо уразливим до “чорних лебедів”, природа яких не піддається врахуванням у межах відомих концепцій. Зрештою, попри історичний успіх, Захід не має страхового полісу.

Список використаних джерел

- Аджемоглу, Робінсон 2017 – Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. К.: Наш формат, 2017. 440 с.
- Аллен, 2014 – Аллен Р. Британская промышленная революция в глобальной картине мира / Пер. Н. Автономовой. М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. 448 с.
- Беккерт, 2018 – Беккерт С. Империя хлопка. Всемирная история / Пер. А. Шоломицкой. М.: Изд-во Института Гайдара, 2018. 736 с.
- Булдыгин, 2019 – Булдыгин С. “Европейское чудо” в американской историографии последней трети XX – начала XXI в. (анализ трудов по экономической истории) // Вестник Омского университета. Серия “Исторические науки”. 2019. № 3. С. 137–144.
- Голдстоун, 2014 – Голдстоун Дж. Почему Европа? Возвышение Запада в мировой истории, 1500–1850 / Пер. М. Рудакова. М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. 224 с. URL: <https://www.libfox.ru/538963-dzhek-goldstoun-pochemu-evropa-vozvyschenie-zapada-v-mirovoy-istorii-1500-1850.html>
- Даймонд, 2009 – Даймонд Дж. Зброя, мікроби, харч: витоки нерівностей між народами / пер. Т. Цимбала. К.: Ніка-Центр, 2009. 488 с.
- Кларк, 2012 – Кларк Г. Прощай, нищета! Краткая экономическая история мира / Пер. Н. Эдельмана. М.: Изд-во Института Гайдара, 2012. 404 с. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=74588
- Мак-Ніл, 2011 – Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / Пер. за ред. А. Галушки. К.: Ніка-центр, 2011. 960 с.
- Мокир, 2014 – Мокир Дж. Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс / Пер. Н. Эдельмана. М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. 504 с.
- Мокир, 2017 – Просвещенная экономика: Великобритания и промышленная революция 1700–1850 гг. / Пер. Н. Эдельмана. М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. 787 с.
- Морис, 2014 – Морис Я. Чому Захід панує натеper. Оповіді з історії та що з них впливає щодо майбутнього / Пер. О. Кочерга. К.: Кліо, 2014. 784 с.
- Норт, 2017 – Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / Пер. Т. Цимбал. К.: Наш формат, “І”, 2017. 352 с.
- Померанц, 2017 – Померанц К. Великое расхождение. Китай, Европа и создание современной мировой экономики / Пер. А. Матвиенко. М.: ИД “Дело”, 2017. 592 с.
- Райнерт, 2019 – Райнерт Е. Як багаті країни стали багатими... і чому бідні країни залишилися бідними / Пер. Я. Сінайко. К.: Саміт-книга, 2019. 416 с.
- Саїд, 2001 – Саїд Е. Орієнталізм / Пер. В. Шоакуна. К.: Основи, 2001. 511 с.

- Фергюсон, 2017 – Фергюсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним / Пер. В. Циба. К.: Наш формат, 2017. 488 с.
- Фрис, 2016 – Фрис Я. де. Революція трудолюбия. Потребительское поведение и экономика домохозяйств с 1650 года до наших дней / Пер. А. Матвиенко. М.: ИД “Дело”, 2016. 466 с.
- Харарі, 2016 – Харарі Ю. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього / Пер. Я. Лебеденка. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.
- Landes, 2006 – Landes D. Why Europe and the West? Why Not China? // Journal of Economic Perspectives – Volume 20. 2006. Number 2. Pages 3–22.

References

- Adzhemoglu, Robinson 2017 – Adzhemoglu D., Robinson Dzh. Chomu nacyi zanepadayut. Poxodzhennya vldy, bagatstva ta bidnosti. K.: Nash format, 2017. 440 s.
- Allen, 2014 – Allen R. Brytanskaya promushlennaya revolyuciya v globalnoj kartyne myra / Per. N. Avtonomovoj. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2014. 448 s.
- Bekker, 2018 – Bekker S. Ymperyya xlopka. Vsemyrnaya ystoriya / Per. A. Sholomyczkoy. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2018. 736 s.
- Buldugyn, 2019 – Buldugyn S. “Evropejskoe chudo” v amerykanskoj ystoriografyy poslednej treti XX – nachala XXI v. (analiz trudov po Ekonomycheskoj ystoriy) // Vestnyk Omskogo unyversyteta. Seryya “Ystorycheskiye nauky”. 2019. # 3. S. 137–144.
- Goldstoun, 2014 – Goldstoun Dzh. Pochemu Evropa? Vozvusheniye Zapada v mirovoj ystoriy, 1500–1850 / Per. M. Rudakova. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2014. 224 s. URL: <https://www.libfox.ru/538963-dzhek-goldstoun-pochemu-evropa-vozvyshenie-zapada-v-mirovoj-istorii-1500-1850.html4>
- Dajmond, 2009 – Dajmond Dzh. Zbroya, mikroby, xarch: vytky nerivnostej mizh narodamy / per. T. Cymbala. K.: Nika-Centr, 2009. 488 s.
- Klark, 2012 – Klark G. Proshhaj, nyshheta! Kratkaya Ekonomycheskaya ystoriya myra / Per. N. Edelmana. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2012. 404 s. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=74588
- Mak-Nil, 2011 – Mak-Nil V. Pidnesennya Zaxodu. Istoriya lyudskoyi spilnoty / Per. za red. A. Galushky. K.: Nika-centr, 2011. 960 s.
- Mokyr, 2014 – Mokyr Dzh. Ruchag bogatstva. Texnologicheskaya kreatyvnost y Ekonomycheskij progress / Per. N. Edelmana. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2014. 504 s.
- Mokyr, 2017 – Prosveshennaya Ekonomyka: Velykobrytanyya y promushlennaya revolyuciya 1700–1850 gg. / Per. N. Edelmana. M.: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara, 2017. 787 s.
- Morys, 2014 – Morys Ya. Chomu Zaxid panuye nateper. Opovidi z istoriyi ta shho z nyx vyplyvaye shhodo majbutnogo / Per. O. Kocherga. K.: Klio, 2014. 784 s.
- Nort, 2017 – Nort D., Vollis Dzh., Vajngest B. Nasylstvo ta suspilni porjadky. Osnovni chynnyky, yaki vplynuly na xid istoriyi / Per. T. Cymbal. K.: Nash format, “Yi”, 2017. 352 s.
- Pomerancz, 2017 – Pomerancz K. Velykoe rasxozhdenye. Kytaj, Evropa y sozdanye sovremennoj mirovoj Ekonomyki / Per. A. Matvyenko. M.: YD “Delo”, 2017. 592 s.
- Rajnert, 2019 – Rajnert E. Yak bagati krayiny staly bagatymy... i chomu bidni krayiny zalyshylysia bidnymy / Per. Ya. Sinajko. K.: Samit-knyga, 2019. 416 s.
- Sayid, 2001 – Sayid E. Orientalizm / Per. V. Shoakuna. K.: Osnovy, 2001. 511 s.
- Fergyson, 2017 – Fergyson N. Cyvilizaciya. Yak Zaxid stav uspihnym / Per. V. Cyba. K.: Nash format, 2017. 488 s.
- Frys, 2016 – Frys Ya. de. Revolyuciya trudolybyya. Potrebytelskoe povedeniye y Ekonomyka domoxozyajstv s 1650 goda do nashyx dnei / Per. A. Matvyenko. M.: YD “Delo”, 2016. 466 s.
- Xarari, 2016 – Xarari Yu. Lyudyna rozumna. Istoriya lyudstva vid mynulogo do majbutnogo / Per. Ya. Lebedenka. Xarkiv: Klub simejnogo dozvillya, 2016. 544 s.
- Landes, 2006 – Landes D. Why Europe and the West? Why Not China? // Journal of Economic Perspectives – Volume 20. 2006. Number 2. Pages 3–22.

УДК 94(477)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.03

Yaroslav Kalakura

PhD hab. (History), Professor,
Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science,
Kyiv National University named by Taras Shevchenko (Ukraine)
kalajar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Ярослав Калакура

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

“ВІЙНА ІСТОРІЙ” ЗА ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО ТА ЙОГО СПАДЩИНУ

Анотація. На основі методології історіографічної компаративістики та у форматі “війни історій” проаналізовано підходи українських та російських істориків до з’ясування ролі Ярослава Мудрого в українському державотворенні, висвітлено основні напрями її фальсифікації і спотворення. У російській історичній науці і пропаганді, починаючи з часів В. Татищева, М. Карамзіна, М. Погодіна, С. Соловйова та ін. до сьогодні, обґрунтовуються претензії Москви на київську спадщину, заперечується роль Великого князя Київського у становленні української державності, конструюється його образ як “собиранця русских земель” і одного з фундаторів концепції колонізаторської політики, розширення території Московського царства та творення “русского централизованного государства”. Глорифікується та міфологізується військова діяльність Ярослава Мудрого, однобічно і упереджено висвітлюється його внесок у вироблення правових засад Києворуської держави, реформування системи влади і державного управління, внесок у розвиток культури, освіти і духовності, який інтерпретується як формування “русской культуры” і “русского православия”.

Окреслено деякі нові підходи щодо міждисциплінарних досліджень проблеми і розв’язання найпоширеніших спотворень образу князя та його діяльності, подолання ідеологічних стереотипів та міфів.

Ключові слова: Ярослав Мудрий, Києворуська держава, “війна історій”, українська історіографія, російська історіографія, компаративістика, спадщина, образ, фальсифікація, спотворення.

“THE WAR OF HISTORY” FOR THE GREAT KYIV PRINCE YAROSLAV THE WISE AND HIS HERITAGE

Summary. Based on the methodology of comparative studies and in the “war of stories” format was conducted a comparative analysis of the views of Ukrainian and Russian historiography on the figure of Yaroslav the Wise, the main directions of its falsification and distortion are highlighted. In Russian historical science and propaganda, since the times V. Tatišchev, M. Karamzin, M. Pogodin, S. Solovyov etc. to the present, substantiate claims of Moscow to Kyiv legacy, denied the role of the Grand Duke of Kiev in the formation of Ukrainian statehood, constructed his image as “Collector of Russian lands” and one of the founders of the concept of colonial policy, expansion of the territory of the Moscow kingdom and creation “Russian centralized state”. Glorifies and mythologized military activity of Yaroslav the Wise, unilaterally and biasedly highlights its contribution to the development of legal foundations Kyiv Rus state, reforming the system of power and public administration, contribution to the development of culture, education and spirituality, which is interpreted as formation “Russian culture” and “Russian Orthodoxy”.

Outlined some new approaches to interdisciplinary research of problems and solving the most common distortions of the image of the prince and his activities, overcoming ideological stereotypes and myths.

Keywords: Yaroslav the Wise, Kievan Rus state, “war of stories”, Ukrainian historiography, Russian historiography, comparativist, heritage, figure, falsification, distortion.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна актуалізувала “війну історій”, одним із сегментів якої є, за образним висловлюванням Р. Гривінського, “рейдерське захоплення” Росією української історії (Гривінський, 2015), присвоєння собі історико-культурної спадщини Києворуської держави і постаті Великого Київського князя Ярослава Мудрого. Актуальність дослідження означеної теми зумовлюється низкою факторів.